

УДК 343.98

ГЕНЕЗА ТЕОРЕТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ І ЗАКОНОДАВСТВА ЩОДО ПОДОЛАННЯ ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНОМУ ПЕРЕСЛІДУВАННЮ

GENESIS OF THEORETICAL CONCEPTS AND LEGISLATION TO OVERCOME COUNTERACTION TO CRIMINAL PROSECUTION

Патрелюк Д.А.,

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
Донецького юридичного інституту МВС України

Стаття присвячена дослідженню процесів виникнення, становлення і розвитку теоретичних уявлень та законодавства щодо подолання протидії кримінальному переслідуванню. Визначено, що теоретичні положення і законодавство щодо вказаного напрямку пройшли такі періоди розвитку, як: 1) початковий (1960–1980 р.р.) – присвячений розгляду діяльності злочинців із приховування злочинів; 2) розробки теорії криміналістичної ситуалогії (1980–2000 р.р.); 3) законодавчого визнання проблеми протидії кримінальному переслідуванню (1960–2001 роках); 4) розробки криміналістичних методик із досудового розслідування окремих видів злочинів, які включають питання подолання протидії у цих провадженнях (з 2001 року по теперішній час); 5) становлення теорії подолання протидії кримінальному переслідуванню.

Ключові слова: подолання протидії кримінальному переслідуванню, протидія кримінальному переслідуванню, етапи розвитку теорії і законодавства щодо подолання протидії кримінальному переслідуванню, приховування злочинів, конфліктні ситуації розслідування.

Статья посвящена исследованию процессов возникновения, становления и развития теоретических представлений и законодательства о преодолении противодействия уголовному преследованию. Определено, что теоретические представления и законодательство указанного направления прошли следующие периоды своего развития: 1) начальный (1960–1980 г.г.) – посвящен рассмотрению деятельности преступников по сокрытию преступлений; 2) разработка теории криминалистической ситуалогии (1980–2000 г.г.); 3) законодательное признание проблемы противодействия уголовному преследованию (1960–2001 г.г.); 4) разработка криминалистических методик по досудебному расследованию отдельных видов преступлений, которые включают вопросы преодоления противодействия в этих производствах (с 2001 года по настоящее время); 5) становление теории преодоления противодействия уголовному преследованию.

Ключевые слова: преодоление противодействия уголовному преследованию, противодействие уголовному преследованию, этапы развития теории и законодательства о преодолении противодействия уголовному преследованию, сокрытие преступлений, конфликтные ситуации расследования.

The article deals with origin, formation and development of theoretical concepts and legislation to overcome combating criminal prosecution. Determined that theoretical principles and legislation specified direction were periods of: 1) initial (1960–1980) – devoted to activities of criminals hiding crimes; 2) development of theory of forensic sytualohiyi (1980–2000); 3) legal recognition problems of counteraction to criminal prosecution (1960–2001); 4) developing forensic methods of pre-trial investigation of certain crimes, including question of overcoming combating these proceedings (2001 to present); 5) formation of theory of overcoming of counteraction to criminal prosecution.

Key words: poverty combating criminal prosecution, counteraction to criminal prosecution, stages of development theory and legislation to overcome, counteraction to criminal prosecution, concealing crimes, conflicts investigation.

Актуальність теми. Характерною рисою сучасної злочинності (особливо організованих форм) є її професійність, яку визначає постійне зростання протиправних посягань корисливої спрямованості та високий ступінь латентності. Представники злочинних угруповань поряд із відомими та досить дослідженими способами приховування фактів своєї діяльності все частіше здійснюють активну протидію кримінальному переслідуванню.

Останнім часом криміналістична наука поступово поповнюється окремими науковими дослідженнями з проблем протидії досудовому розслідуванню, акумулює певний емпіричний матеріал. Все частіше у фаховій літературі з'являються такі дефініції, як «протидія розслідуванню» та «приховування злочинів», аналізуються види і форми протидії, пропонуються рекомендації щодо подолання окремих із них.

Поряд із цим необхідно зазначити, що вітчизняною криміналістичною наукою поки що не вироблено цілісного теоретичного уявлення про подолання протидії кримінальному переслідуванню. Дана проблема ще далека до свого остаточного вирішення, зокрема: відсутня одностайність у питаннях розуміння сутності протидії кримінальному переслідуванню, малодослідженим залишається коло суб'єктів такої діяльності, невизначені її мета, форми і механізми, особливо в умовах злочинності, яка яскраво змінилася, що, в свою чергу, закономірно породжує відсутність ефективних методів подолання такого явища.

Викладене зумовлює необхідність дослідження процесу виникнення, становлення і розвитку теоретичних уявлень та законодавства щодо подолання протидії кримінальному переслідуванню. Без такого дослідження, на нашу думку, неможливе планування подальшого поступального розвитку цього напрямку.

Підґрунтям дослідження стали праці вітчизняних та зарубіжних вчених-криміналістів, у яких започатковано вирішення проблеми становлення і розвитку теорії подолання протидії кримінальному переслідуванню, зокрема: Е.У. Бабаєвої, О.Я. Баєва, Р.С. Белкіна, В.С. Бурданової, Т.С. Волчецької, Л.Я. Драпкіна, Г.Г. Зуйкова, В.М. Карагодіна, Д.В. Кіма, В.П. Лаврова, І.М. Лузгіна, В.О. Овечкіна, М.І. Порубова, Б.В. Щура та інших.

Метою статті є науковий результат у вигляді характеристики процесів виникнення та становлення теорії і законодавства щодо подолання протидії кримінальному переслідуванню. Відповідно до поставленої мети завданнями статті стануть: 1) дослідження генези теорії подолання протидії кримінальному переслідуванню; 2) аналіз розвитку законодавчого регулювання подолання протидії кримінальному переслідуванню; 3) виокремлення періодів, які характеризували розвиток окремих положень теорії і законодавства подолання протидії кримінальному переслідуванню.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якісні зміни, що відбуваються у структурі злочинності, впливають і на протидію кримінальному переслідуванню, яка зараз від окремих проявів переросла в систему активних, цілеспрямованих дій, обов'язковий елемент злочинної діяльності, внаслідок чого існуючі рекомендації з профілактики, досудового розслідування та судового розгляду кримінальних правопорушень виявляються недостатньо ефективними.

Аналізуючи праці Р.С. Белкіна можна дійти висновку, що основою для розробки криміналістичних прийомів та рекомендацій є окремі криміналістичні теорії. Останні являють собою компоненти загальної теорії криміналістики, які досліджують окремі сторони (елементи) її предмета [1, с. 310].

Вчений також наголошував, що ступінь розробленості, наукової та практичної значущості окремих криміналістичних теорій неоднорідна, і поряд із достатньо розробленими криміналістичними теоріями є й ті, котрі тільки починають процес свого формування [1, с. 310].

Викладене демонструє генезу будь-якої наукової теорії – за наявності передумов та практичної потреби кожна наукова теорія обов'язково і закономірно проходить різні етапи свого розвитку – виникнення, становлення та поступового перетворення.

Нами вбачається, що будь-яка окрема криміналістична теорія нерозривно пов'язана з практикою боротьби зі злочинністю, оскільки остання ставить перед процесом пізнання завдання і вимагає їх ефективного вирішення шляхом надання обґрунтованих рекомендацій в результаті проведених наукових досліджень.

У зв'язку з викладеним до складу окремої криміналістичної теорії, на нашу думку, входять теоретичні дослідження, що складають її основу, і практика боротьби зі злочинністю, як передумова її виникнення і розвитку.

Беручи за основу вказаний підхід, проаналізуємо наукові дослідження вчених-криміналістів, спрямовані на становлення та закріплення теорії подолання протидії кримінальному переслідуванню, та їх зв'язок із розвитком законодавства в цьому напрямку.

Для цього аналізу пропонуємо спільно використовувати декілька критеріїв для класифікації. Основним визначимо хронологічний, який найбільш відповідатиме характеристиці поступового розвитку теорії, другий – розкриття окремих напрямів знання (складових компонентів) у межах досліджуваної теорії; третій – визначення стадій кримінального процесу, які були предметом дослідження проблем протидії кримінальному переслідуванню і його подоланню.

Початковий період (мав місце у 1960–1980 роках) характеризується початком розробки теорії подолання протидії кримінальному переслідуванню. В цей час вітчизняними та зарубіжними вченими активно досліджується діяльність злочинців із приховування фактів протиправної діяльності. Серед найбільш вагомих теоретичних досліджень варто відзначити докторську дисертацію Г.Г. Зуйкова «Криминалистическое учение о способе совершения преступления» (1970 р.) [2], кандидатські дисертації В.М. Карагодіна «Способы сокрытия преступления, их криминалистическое значение, методы распознавания и преодоления» (1982 р.) [3], В.С. Бурданової «Методика расследования уголовных дел об убийствах, инсценированных под самоубийства, и дел о доведении до самоубийства» (1966 р.) [4], наукових праць В.О. Овечкіна «Общие положения методики расследования преступлений, скрытых инсценировками» (1975 р.) [5], В.П. Лаврова, І.М. Лузгіна «Способ сокрытия преступления и его криминалистическое значение» (1980 р.) [6], Р.С. Белкіна «Курс советской криминалистики» (1979 р.) [7] тощо.

Вказані праці представили нове розуміння криміналістичної моделі способу злочину, виділивши в його структурі дії з підготовки, вчинення та приховування протиправного діяння.

Зазначені наукові дослідження фактично заклали основу для розробки теорії подолання протидії кримінальному переслідуванню. Враховуючи той факт, що приховування переважно розглядалося як фізичні дії в момент вчинення злочину, а протидія, перш за все, як їх виявлення в момент проведення огляду місця події, можна дійти висновку, що дослідження початкового періоду стосувалися етапу кримінального процесу, який має місце до моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (стадії оперативно-розшукової діяльності).

У вітчизняній криміналістичній науці вказані ідеї залишаються беззаперечними та не втрачають своєї актуальності і до сьогодні, являючи собою першоджерело для переосмислення у докторських (І.А. Ніколайчук) [8] та кандидатських (С.М. Зав'ялов) [9] дисертаціях.

Період розробки теорії криміналістичної ситуації (мав місце у 1980–2000 р.р.). Сутність цих досліджень полягає в тому, що її автори пропонують усю діяльність

уповноважених суб'єктів на різних етапах кримінального переслідування розглядати з точки зору аналізу ситуацій, які їх наповнюють. Так, окремому розгляду підлягають ситуації, що складаються на момент внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, на початковому та подальшому етапах досудового розслідування, а також під час проведення слідчих (розшукових) дій.

Прихильниками ситуаційного підходу пропонується поділяти всі ситуації на сприятливі та конфліктні. В теоретичному плані саме та частина криміналістичної ситуації, яка присвячена дослідженню конфліктних ситуацій та створенню алгоритмів дій слідчого у них, на нашу думку, і буде виходити до теорії подолання протидії кримінальному переслідуванню як її складова частина.

Серед основних праць того періоду варто відзначити докторські дисертації О.Я. Баєва «Основы предупреждения и разрешения конфликтов и конфликтных ситуаций в деятельности следователя» (1986 р.) [10], Л.Я. Драпкина «Основы криминалистической теории следственных ситуаций» (1988 р.) [11], Т.С. Волчецької «Криминалистическая ситуалогия» (1997 р.) [12], кандидатська дисертація Д.В. Кіма «Следственная ситуация как информационно-познавательная система в деятельности по расследованию преступлений: по материалам корыстно-насиленных преступлений» (1999 р.) [13], наукові праці М.І. Кулагіна, М.І. Порубова «Организация и тактика допроса в условиях конфликтной ситуации» (1977 р.) [14] тощо.

Напрацювання перших двох періодів (початкового та розробки теорії криміналістичної ситуалогії) представили собою теоретичну основу для законодавчого визнання існування протидії кримінальному переслідуванню.

Період законодавчого визнання проблеми протидії кримінальному переслідуванню (мав місце у 1960–2001 роках). Держава, забезпечуючи діяльність судових та правоохоронних органів, реагує на появу нових викликів, що протидіють нормальному функціонуванню системи досудового розслідування та судового розгляду. Законодавче закріплення кримінальної відповідальності за протидію кримінальному переслідуванню пов'язане з поступовим усвідомленням проблем у цьому напрямку і відбувалося у декілька етапів.

Так, КК УРСР (КК України в редакції 1960 року) з моменту прийняття містив невелику кількість норм, присвячених цій проблемі, зокрема: завідомо неправдиве показання (ст. 178 КК УРСР), перешкодження явці свідка, потерпілого, експерта, примушування їх до відмови від дачі показань чи висновку, підкуп цих осіб або погроза помстою за раніше дані показання чи висновок (ст. 180 КК УРСР), приховування злочинів (ст. 186 КК УРСР).

Протягом 1961–1962 років було криміналізовано такі діяння, як: опір працівнику міліції, члену громадського формування з охорони громадського порядку або військовослужбовцю при виконанні ними обов'язків з охорони громадського порядку (ст. 188-1 КК УРСР) та образа вказаних осіб (ст. 189-1 КК УРСР).

У 1990–1992 роках КК України було доповнено низкою статей, зокрема: втручання у вирішення судових справ (ст. 176-1 КК України), погроза щодо судді (ст. 176-2 КК України), погроза працівникові правоохоронного органу (189-2 КК України), втручання у діяльність працівника прокуратури, органу внутрішніх справ, безпеки (189-3 КК України), заподіяння тілесних ушкоджень судді або працівникові правоохоронного органу (189-4 КК України), умисне знищення або пошкодження майна, що належить судді чи працівникові правоохоронного органу (189-5 КК України).

Відповідальність за перелічені діяння передбачена й у КК України в редакції 2001 року.

Як видно, законодавче закріплення повноважень щодо подолання протидії кримінальному переслідуванню на різних етапах відбувалося протягом 1960–1990 років.

Внесення вказаних норм ґрунтувалося на дослідженнях визначених нами вище періодів, а відтак не враховують змін у суспільстві та формах злочинності, які відбулися за останні два десятиліття.

Період розробки криміналістичних методик із досудового розслідування окремих видів злочинів, які включають питання подолання протидії у цих провадженнях (має місце з 2001 року по теперішній час) характеризується проведенням наукових досліджень, присвячених проблемам досудового розслідування окремих складів і видів злочинів, передбачених КК України в редакції 2001 року. У сучасній криміналістичній літературі при розгляді окремих методик досудового розслідування злочинів все частіше автори здійснюють спроби висвітлення питань протидії кримінальному переслідуванню на цій стадії процесу та надати рекомендації щодо подолання таких негативних явищ. На наш погляд, той факт, що питання подолання протидії на стадії досудового розслідування окремих видів злочинів поступово входить до традиційної структури дослідження з криміналістичної методики, є позитивним та практично виправданим.

Період становлення теорії подолання протидії кримінальному переслідуванню. Позитивно оцінюючи вплив попередніх, означених нами періодів, на процес становлення теорії подолання протидії кримінальному переслідуванню необхідно зауважити, що проведені дослідження були присвячені розгляду окремих питань цього напрямку. Комплексне дослідження проблем подолання протидії кримінальному переслідуванню на всіх стадіях кримінального процесу – від первісних дій по кримінальному провадженню до винесення вироку суду і його виконання – відсутнє і сьогодні.

Перші кроки у висвітленні і вирішенні зазначених проблем вже зроблені у кандидатській дисертації Б.В. Щура «Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами» (2004 р.) [15] та докторській дисертації Е.У. Бабаєвої «Основы криминалистической теории преодоления противодействия уголовному преследованию» (2006 р.) [16].

Загалом оцінюючи праці вказаних учених, як основу для становлення теорії подолання протидії кримінальному переслідуванню, треба констатувати, що, по-перше, предмет їх дослідження переважно стосувався досудового розслідування як однієї із стадій кримінального переслідування, по-друге, увага була приділена розгляду особливостей протидії і її подолання у ситуаціях розслідування окремих складів злочинів; по-третє, вказані дослідження в основному не враховують змін, внесених у вітчизняне кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство, яке мало місце в останні роки.

Варто погодитись з Е.У. Бабаєвою, що для ефективної діяльності з подолання протидії кримінальному переслідуванню необхідне «укорінення» поняття «кримінальне переслідування». Мова йде не лише про теоретичну категорію, яка визначає процесуальну діяльність сторони обвинувачення з викриття підозрюваного (обвинуваченого) у вчиненні злочину, а, перш за все, про законодавче закріплення цієї проблеми. Натомість чинний КПК України містить згадку про кримінальне переслідування лише один раз у ст. 542 при описі обсягу міжнародного співробітництва при кримінальному провадженні [18].

Висновки. На даний час теоретичні уявлення і законодавство щодо подолання протидії кримінальному переслідуванню минули декілька періодів свого розвитку. Сформовано окремі наукові напрями, які органічно входять до складу теорії – це дослідження питань приховування злочинів; вивчення конфліктних ситуацій, що складаються на різних етапах досудового розслідування та їх розгляд; поступове входження питань подолання протидії досудовому розслідуванню окремих видів злочинів у типову структуру криміналістичної методики. Окрім цього, законодавчо закріплена кримінальна відповідальність за най-

більш суспільно-небезпечні форми протидії кримінальному переслідуванню.

У той же час необхідно зазначити, що вказані наукові знання ще не мають вигляд завершеної криміналістичної теорії, і поки що процес її становлення триває. Несформованими залишаються основоположні ідеї, невизначені терміни, способи і форми, не закріплені правові меха-

нізми, відсутні рекомендації, здатні ефективно вирішити проблеми на практиці.

Перспективи подальших наукових розробок нами вбачаються у проведенні наукових досліджень, метою яких стане з'ясування структури теорії подолання протидії кримінальному переслідуванню та її взаємозв'язку з іншими окремими криміналістичними теоріями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Белкин Р.С. Криминалистическая энциклопедия / Р.С. Белкин. – 2-е изд., доп. – М.: Мегатрон XXI, 2000. – 334 с.
2. Зуйков Г.Г. Криминалистическое учение о способе совершения преступления: дис. на соискание уч. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Г.Г. Зуйков. – М.: Академия МВД СССР, 1970. – 305 с.
3. Карагодин В.М. Способы сокрытия преступления, их криминалистическое значение, методы распознавания и преодоления: дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / В.М. Карагодин. – Свердловск: Свердловский юрид. инст., 1982. – 208 с.
4. Бурданова В.С. Методика расследования уголовных дел об убийствах, инсценированных под самоубийства, и дел о доведении до самоубийства: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / В.С. Бурданова. – Л.: Ленинградский государственный университет им. А.А. Жданова, 1966. – 17 с.
5. Овечкин В.А. Общие положения методики расследования преступлений, скрытых инсценировками / В.А. Овечкин. – Х.: Харьковский юридический ин-т., 1975. – 64 с.
6. Лавров В.П. Способ сокрытия преступления и его криминалистическое значение / В.П. Лавров, И.М. Лузгин. – М.: МФЮЗО при Академии МВД СССР, 1980. – 30 с.
7. Белкин Р.С. Курс советской криминалистики: Криминалистические средства, приемы и рекомендации / Р.С. Белкин. – М.: Изд-во Акад. МВД СССР, 1979. – Т. 3. – 408 с.
8. Николайчук И.А. Сокрытие преступлений как форма противодействия расследованию: автореф. дис. на соискание уч. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / И.А. Николайчук. – Воронеж, 2000. – 47 с.
9. Зав'ялов С.М. Спосіб вчинення злочину: сучасні проблеми вивчення та використання у боротьбі зі злочинністю: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / С.М. Зав'ялов. – К., 2005. – 21 с.
10. Баев О.Я. Основы предупреждения и разрешения конфликтов и конфликтных ситуаций в деятельности следователя: автореф. дис. на соискание уч. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / О.Я. Баев. – М. – 1986. – 34 с.
11. Драпкин Л.Я. Основы криминалистической теории следственных ситуаций: автореф. дис. на соискание уч. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Л.Я. Драпкин. – М. – 1988. – 45 с.
12. Волчецкая Т.С. Криминалистическая ситуалогия: монография / Т.С. Волчецкая; под. ред. проф. Н.П. Яблокова. – М.: Калининград: Изд-во Калинингр. ун-та, 1997. – 248 с.
13. Ким Д.В. Следственная ситуация как информационно-познавательная система в деятельности по расследованию преступлений: по материалам корыстно-насильственных преступлений: автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Д.В. Ким. – Томск: Томский гос. ун-т. 1999. – 27 с.
14. Кулагин Н.И. Организация и тактика допроса в условиях конфликтной ситуации / Н.И. Кулагин, Н.И. Порубов. – Минск, 1977. – 76 с.
15. Щур Б.В. Тактика нейтралізації протидії розслідуванню злочинів, вчинених організованими групами: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / Б.В. Щур. – Х. – 2004. – 20 с.
16. Бабаева Э.У. Основы криминалистической теории преодоления противодействию уголовному преследованию: дис. на соискание уч. степени докт. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Э.У. Бабаева. – М.: Московск. гос. юрид. акад., 2006. – 370 с.
17. Кримінальний кодекс УРСР від 28.12.1960. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
18. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.
18. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.